

УДК 304.44(09)+001.8

Дмитриченко Л.І., Мойсеєнко К.Є.

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕРИНКОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Поняття «економіка» можна розглядати щонайменше з двох позицій – як власне господарську діяльність і як систему інститутів, що регулюють цю діяльність. З одного боку, економіка – синонімом у даному випадку є термін «господарство» – це взаємодія людини і її оточення з метою виробництва і споживання життєвих благ. У цьому змісті економіка є сферою, у якій суспільство ухвалює і реалізує рішення щодо використання обмежених, дефіцитних ресурсів для задоволення потреб [1, с. 25]. На цьому рівні економіка може бути описана суспільною наукою в ідентичних, єдиних для різних суспільств термінах відтворення і руху цінностей. «Економічний» в даному контексті означає не що інше, як такий, що має відношення до задоволення потреб.

З іншого боку, у процесі господарської діяльності в суспільстві формуються певні економічні інститути. Саме в них соціальна практика закріплює ті способи взаємодії суб'єктів господарювання з конкретним матеріально-технологічним середовищем, які дозволяють одержувати оптимальний соціально-економічний результат. Результат, найкращий не з погляду інтересів тих або інших соціальних груп, але оптимальний для основної маси населення, тому що тільки в цьому випадку зберігається цілісність і безперервність господарської діяльності всього суспільства. В економічних інститутах закріплюються, існують і розвиваються основні форми економічної інтеграції кожного конкретного суспільства. Економіка в даному випадку розуміється як одна з головних підсистем суспільства, переважно адаптивного, за Парсонсом, призначення, як певний механізм виробництва і розподілу продуктів [2, с. 215].

За такого розуміння економіка може розглядатися не як матеріальна сфера, але як система інститутів, властивий їй інституціональний комплекс, Історична практика розвитку людства доводить, що в цьому випадку для класифікації економічних систем, що зустрічаються в практиці, єдиного, прийнятого в *mainstream* сучасної економічної думки уявлення про економіку як про систему обмінів, або ринку, виявляється недостатньо. Поланьї називав даний підхід оманом «учених від економіс», що мали тенденцію ототожнювати економічну діяльність людини з її ринковою формою [3, с. 45].

В історії зарубіжної соціально-економічної думки питання змісту, інституційних форм та механізму функціонування економічних систем приділялося достатньо уваги. Із задоволенням слід констатувати зростання наукового інтересу до проблем теорії економічних систем і в Україні, зокрема це знаходить своє відображення в роботах Г. Башняніна, Б. Кульчицького, Б.Одйягала та ін. Однак в наукових працях вітчизняних вчених з економічної системології, в яких розглядаються етапи розв'язання відповідної проблематики в історії науки, майже не представлений глибокий історіографічний аналіз джерел, які не належать до основної течії економічної теорії сьогодні. Втім вислів «ми знаємо про здобутки мислителів минулого, тому що ми їх читали» та розуміння того, що історія вчень про суспільство та його економічну діяльність є засобом вивільнення думки від стереотипів пересічного мислення, доводять необхідність більш прискіпливого аналізу методологічних підходів, які пропонують розрізнити поняття «економічний діяльність» і «ринковий механізм».

З огляду на сказане важливим представляється аналіз розвитку досліджень неринкових економічних систем в історії соціально-економічної думки.

Наведемо кілька незалежних точок зору авторитетних дослідників-інституціоналістів, які дотримуються даної позиції. Вальтер Ойкен у своїй класичній книзі „Основи національної економіки” у 1940 р. писав: «Історичне дослідження у всіх епохах виявляє дві чисті основні форми: ідеальні типи немінової «централізовано керованої економіки» і «мінової економіки». Сліди інших економічних систем – крім цих двох – не вдається знайти ані в сучасній економічній дійсності, ані в минулому; навряд чи можна собі представити, що вони будуть знайдені й у майбутньому» [4, с. 19]. Своєрідність усіх реально існуючих господарських порядків у конкретних країнах Ойкен пояснював тим, що в них певним чином взаємодіють згадані чисті форми, що іншим часом і в іншому місці здійснюються в інших сполученнях [4, с. 213]. При цьому він відзначав, що елементи тієї чи іншої економічної системи, наприклад, централізовано керованої економіки, іноді домінують, а іноді лише доповнюють загальну картину [4, с.

108]. Таким чином, Ойкен одним з перших указав на наявність двох рівноправних рамок умов господарювання, що складаються природно.

Відомий історик-економіст і антрополог Карл Поланьї пішов далі в дослідженні неринкових господарських систем. У посмертно виданій його послідовниками книзі «The Livelihood of Man», дотепер цілком не перекладеної навіть на російську мову, він детально досліджує форми інтеграції економічного процесу в різні історичні епохи й у різних країнах. При цьому він спирався як на результати власних досліджень, так і на праці Бюхера, Тенніса, Торнвальда, Малиновського, Вебера, Дюркгейма й інших визнаних вчених [3].

Поланьї вказує на наступні основні форми інтеграції в людському господарстві – редистрибуцію (redistribution), обмін (exchange) і реципрокацію (reciprocity). Остання – рух товарів і послуг (а також людей) між взаємодіючими сторонами на симетричній основі, тобто взаємодопомога родичів, сіл і навіть держав, наприклад, у формі ленд-лізу [5, с. 354], – не розглядається ним як утворюючий економічний тип суспільства. Дві інші форми інтеграції економічного процесу – обмін і редистрибуцію – Поланьї виділяє як основу класифікації всієї безлічі національних господарств.

По-перше, він виділяє ринкові економіки, або економіки, у яких домінуючою формою взаємодії між учасниками господарського процесу є обмін. Під обміном Поланьї, відповідно до класичного уявлення, розуміє «двосторонній рух товарів між суб'єктами, орієнтованими на прибуток, що виходить у результаті для кожного від підсумків угоди» [5, с. 355]. Відповідно до домінуючої в економіці точки зору, економіка і являє собою по суті відносини обміну, і всі економічні системи у своїй основі суть ринкові системи. При цьому апологети ринкової парадигми схильні розглядати суспільства зі слабко представленими ринковими інститутами як суспільства, що знаходяться на більш низькій, «передринковій» стадії, і розвиток яких убик ринку і за законами ринку є неминучим.

Поланьї не був згодний з цією точкою зору. Спираючись на результати численних досліджень, він у твердій формі вказував, що створена А. Смітом теорія економіки, підвалинами якої виступають інститути ринку і властиві йому механізми попиту-пропозиції-ціни, була не більш, ніж здоровим глуздом стосовно навколишньої до самого автора реальності [3, с. 144]. Значну частину своєї книги Поланьї присвятив доказам того, що ринковий інституціональний комплекс, що базується на обміні, не є загальним для економік світу. Багато суспільств, за результатами його антрополого-історичних досліджень, характеризуються типом економічної системи, заснованої на редистрибуції [3, с. 146-147].

Сучасні дослідники підтверджують цей висновок Поланьї. Так, наприклад, М. Льюс у передмові до книги Е. де Сото «Інший шлях. Невидима революція в третьому світі» пише: «...у Перу ніколи не було ринкової економіки? Ця концепція придатна до всієї Латинської Америки, і, імовірно, до більшості країн третього світу» [6, с. 15]. Поланьї зробив тільки перші кроки у вивченні такого типу економік. Він припускав, що вони характеризуються складним, якісно іншим комплексом інститутів, що обслуговують редистрибутивний процес. Приводячи приклади з економічного життя деяких африканських країн, Поланьї писав: «Те, що на західний погляд виглядає як... безжалісна експлуатація, звичайно одна тільки фаза цього редистрибутивного процесу» [5, с. 41], вона не дає підстав судити про ефективність всієї економічної системи в цілому, тут необхідні спеціальні глибокі дослідження.

Отже, слідом за Ойкеном, Поланьї підтвердив і додатково обґрунтував своїми антропологічними дослідженнями наявність двох рівнозначних ринкових (обмінних) і редистрибутивних інституціональних економічних комплексів, що паралельно функціонують в історії. Він відзначав, що ринкові і редистрибутивні економіки не мають характеру стадіальності, але співіснують у часі і просторі. Ще більш виразно, ніж Ойкен, Поланьї вказував на те, що в тому або іншому суспільстві домінує одна з форм економічних відносин, у той час як альтернативна займає додаткове положення [8, с. 19]. Важливим досягненням Поланьї варто вважати його висновки про стійкість і ринкових, і редистрибутивних економічних систем. На прикладі Римської імперії Поланьї намагався показати, як соціальні дії, спрямовані на зміну природи економічної системи, приводять до знищення соціуму в цілому [8, с. 21].

Вказавши на те, що редистрибутивні економіки характеризуються властивим їм специфічним інституціональним комплексом, Поланьї почав вивчення конкретних інститутів таких економік. Але ця робота не була їм закінчена. За визнанням колег [9], Поланьї не встиг досягти поставленої їм теоретичної мети «створити самостійну неринкову економічну теорію, яка б забезпечила загальну концептуальну рамку для тих суспільств, у яких зразком інтеграції не виступає обмін» [3, с. 42], таку теорію, яка б розвивала ідеї запропонованого їм інституціонального підходу.

Вирішити цю задачу, але з інших позицій, намагалася політекономічна теорія соціалістичного відтворення, що базується на принципах марксизму-ленінізму. Але крах соціалістичної системи в Росії і країнах Східної Європи виявив неадекватність ряду положень розроблюваної соціалістичної теорії реальним умовам суспільного розвитку.

На наш погляд, це значною мірою зумовлювалося суб'єктивістським підходом, що був присутнім у цій науці. Незважаючи на декларування принципів історичного матеріалізму, соціальна реальність найчастіше розглядалася в політичній економії соціалізму як планована, здійснювана з волі людей, програма суспільного розвитку, ігнорувалися об'єктивно існуючі відносини, необхідні для функціонування соціуму. Така позиція послужила однією з основ того, що інституціональний підхід, який розвивається в післявоєнній соціальній науці західних країн, довгий час залишався поза полем зору суспільствознавців соціалістичних держав. Причиною цього можна вважати те, що інституціоналісти досліджували ті підвалини і зв'язки суспільного розвитку, що існують незалежно від волі правлячих партій або політичних устремлень лідерів, і є інерційними, незмінними, постійними та об'єктивно визначають траєкторії його соціального розвитку.

Таким чином, у світовій економічній науці дотепер не склалося конвенціональної, загальноприйнятої інституціональної теорії розвитку неринкових економік, яка може зрівнятися за переконливістю і розробленістю з концепцією ринкового господарства. Видатні спроби низки вчених, насамперед, угорського економіста Я. Корнаї [9], досліджувати сутність і специфіку неринкових економік, не змінили загальної тенденції ігнорувати об'єктивні інституціональні підстави такого роду господарських систем, розглядаючи їх як сконструйовані людьми у своїх інтересах ті або інші соціальні механізми.

В інших соціальних науках також не запропоновано поки універсальних теоретичних інструментів для вивчення неринкових економік. Культурологи, хоча і відзначають наявність у культурі різних країн два переважних типи обміну благами, чи економічних відносин – ринкові (exchange) і неринкові (giving and taking), не займаються цілеспрямовано вивченням останніх у відношенні сучасних суспільств [10, с. 144]. Соціологи також розглядають редистрибуцію переважно як елемент традиційних і примітивних суспільств [11, с. 1310]. Тому подібні відносини в сучасних країнах до останнього часу сприймалися соціологами і культурологами як елемент відсталості або нерозвиненості, «злої волі» політичних владних структур.

Спроби розробки теоретичних схем, на основі яких можна було б пояснити функціонування економік неринкового типу, активізувалися в останні роки в Росії. З одного боку, це є наслідком відновлення традиції російської школи економічної думки, яка зародилася у XIX – на поч. XX ст. і була перервана після революції етапом тотального панування марксизму-ленінізму. Адже відомо, що в російському суспільствознавстві розуміння "неринкового" своєрідності національного господарства постійно було присутнє. У якості його основи або розглядали духовно-моральні православні цінності, або робили упор на аналізі «спільності», або народного господарства в цілому. «На противагу смітовському погляду на суспільство як на просту суму індивідів, – писав, наприклад, О. Чупров, – господарство кожного народу є єдине ціле, якого частини знаходяться між собою в постійній взаємодії: життя цього цілого керується своїми особливими законами?» [12, с. 65]. Група вчених і філософів, об'єднаних згодом поняттям „слов'янофілі”, також декларувала своєрідність російської громади як основного елемента системи виробничих відносин неринкового типу, і займалася її детальним вивченням [13, с. 32].

Іншим фактором, що сприяє нинішньому осмисленню російського суспільства в рамках іншої, неринкової парадигми, стало розуміння того, що ринкові реформи, незважаючи на волю політичних лідерів країни й активне сприяння міжнародних сил, наштовхуються на «становий хребет» інших економічних відносин, що по-своєму переломлюють хід трансформаційного процесу.

Під впливом двох названих тенденцій у середовищі економістів Росії формуються нові різноманітні підходи до аналізу нашого господарства. Так, у рамках розвитку цивілізаційного підходу Н.Н. Лебедева порушила питання про інституціональні основи різних форм господарювання. Вона пише про те, що специфіку економічної цивілізації визначають інституціональні структури, що базуються на основний, визначальний характер епохи, економічних відносинах [14]. І складається економічна цивілізація або на основі колективного співробітництва в рамках єдиного господарства, або на основі переваги окремих індивідуальних зусиль, що сприяють виживанню групи людей. В останньому випадку результатом суспільної діяльності є формування приватної власності [14]. Втім, українська та російська дійсність демонструє інший тип інституціональної структури.

Поряд з економістами, у висуванні гіпотез щодо інституціонального устрою пострадянської економіки як економіки неринкового типу активні і представники суміжних наук. З одного боку, інституціональні концепції економічного розвитку країни як неринкової економічної системи розробляються представниками історичної науки. Характерним прикладом є вже згадані дослідження історика із Санкт-Петербурзького університету Н. Дроздової, яка запропонувала неоінституціональну концепцію економічної історії Росії. Вона відзначає, що «поняття ефективності функціонування системи не можна зводити тільки до ринкових критеріїв. Система функціонує ефективно, якщо вона досягає поставлених мет з мінімальними витратами». У своїх дослідженнях Дроздова доводить, що в

багатотисячолітньої історії Росії цілі її розвитку досягалися „величезною роллю державної і колективної форм по відношенню практично до всіх об'єктів прав власності”.

На початку 1990-х рр. аналогічні зусилля по теоретичному переосмисленню економічної структури Росії починаються і в економічній соціології. У даному випадку економічна соціологія, що лише недавно почала складатися як самостійна наукова дисципліна, стоїть перед обличчям того ж виклику, що і нова економічна соціологія західних країн. Він зв'язаний із усі зростаючим критичним відношенням, як економістів, так і соціологів, до існуючої економічної теорії. У цих умовах, як відзначає В. Радаєв, сучасна економічна соціологія активно реінтерпретує економічні концепції і категорії у все зростаючій кількості дослідницьких областей [14, с. 155]. Переконаючою ілюстрацією в даному випадку служить вислів М. Грановеттера – найбільш значної фігури в сучасній економіко-соціологічній науці, який ним наводиться: «Нова економічна соціологія куди більш схильна стверджувати, що соціологам є, що сказати про стандартні економічні процеси – такого, що доповнило, а в деяких випадках і замістило б положення економічної теорії. Сьогоднішні соціологи, почасти в силу меншого преклоніння перед стандартними економічними доводами, більш націлені добратися до самого ядра економічної теорії» [14, с. 258].

Підтвердженням цієї тенденції є результати, отримані в рамках Новосибірської економіко-соціологічної школи. Виявлення соціальних механізмів, що регулюють розвиток вітчизняної економіки, є традиційним об'єктом цієї наукової школи [15], що характеризується як розробкою питань теорії, так і заглибленими емпіричними дослідженнями механізмів трансформації суспільної структури. З початку 1990-х рр. представником нового покоління вчених Новосибірської школи О. Безсоновою розробляється інституціональна теорія розвитку господарства Росії, названа автором концепцією роздавальної економіки [15, с. 14]. Ця теорія описує функціонування і розвиток економіки російського суспільства як природний закономірний процес розвитку конкретних властивих їй економічних інститутів, що носить поступальний циклічний характер. Побудована в результаті узагальнення розвитку російського господарства з IX століття і до наших днів, ця теорія, на наш погляд, істотно доповнює категоріальний і понятійний апарат дослідження неринкової економічної системи не тільки Росії, але й інших держав, оскільки в ній представлені й описані інститути, що регулюють економіку такого типу. Верифікація теорії стосовно до сучасного матеріалу російських економічних реформ [15, с. 18] показала високу пояснювальну і прогностичну здатність запропонованої теорії.

Проведений аналіз основних наукових праць з економічної системології показує, що традиційний у вітчизняній науці та вузівській практиці поділ економічних систем на ринкові, планові (адміністративно-командні) та змішані не відповідає об'єктивним історичним процесам. Більше того, у зарубіжній та вітчизняній економічній теорії та економічній можна спостерігати поступове формування ідеї об'єктивного паралелізму принципово різних соціально-економічних ладів, побудованих на ринково-конкурентних та неринково-редистрибутивних засадах.

Зіставлення інституціональних концепцій Ойкена, Поланьї і Безсонової показує, що досліджувані ними неринкові економічні системи, названі «централізовано керованою економікою», «редистрибутивною економікою» чи «роздавальною економікою», характеризують той самий тип господарських систем, в якому ірраціоналізм мислення та дії у з точки зору економічної філософії розвинених капіталістичних суспільств складає основу світогляду та поведінки економічних суб'єктів.

Використання методологічного підходу принципової неринковості соціально-економічної системи дозволяє об'єктивно оцінити, наприклад, процеси та труднощі трансформаційного періоду на теренах колишнього СРСР, феномен псевдонеуспішності слов'янських та азійських економік, значення неекономічних (релігійних, етноментальних, культурних і т.ін.) чинників економічного розвитку; передбачити проблеми інтеграційних процесів у різних частинах світу.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що нерозв'язаними і досі залишаються проблеми вироблення метатеорії, яка дозволить інтегрувати приватні концепції ринкового та неринкового механізмів у єдине ціле; конкретизації чинників цивілізаційного розвитку суспільств, побудованих переважно на неринкових економічних принципах, вивчення місця і значення елементів неринкового устрою в минулому та майбутньому ринково-конкурентних економічних систем. Робота у даному напрямку є передумовою розбудови логічно завершеної теорії соціально-економічних систем, яка може і повинна стати методологічною основою майбутньої економічної теорії.

Література

1. Фишер Ст., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. – М.: Дело, 1997. – 830 с.
2. Parsons T., Smelser N. Economy and Society: A Study in the Integration of Economic and Social Theory. – London: Routledge and Kegan Paul, 1966. – 452 p.
3. Spiegel H. W. The Growth of Economic Thought. – Durham: Duke University Press, 1991. – 753 p.

4. Ойкен В. Основы национальной экономики. – М.: Прогресс, 1996. – 364 с.
5. Корнаи Я. Тенденции постсоциалистического развития: общий обзор // Вопросы экономики. – 1996. - №1. – С. 14-20.
6. Роузфилд С. Сравнительная экономика стран мира: Культура, богатство и власть в XXI веке. – М.: МГИМО(У), РОССПЭН, 2004. – 432 с.
7. International Encyclopaedia of Sociology: vol. 2. – London: Lyman Publishing, 1995. – 1512 p.
8. Черковец Е. Политическая экономия как наука: исторические тенденции и социальная востребованность // Российский экономический журнал. – 1996. - №3. – С. 64-73.
9. Абалкин Л. Российская школа экономической мысли: поиск самоопределения // Вопросы экономики. – 2001. - №2. – С. 4-41.
10. Радаев В. Курс лекций по экономической социологии. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 551 с.
11. Polanyi K. Exchange and Restributive Economics // Journal of Institutional and Theoretical Economics.- 1977. – Vol. 16. – P. 351-359.
12. Де Сото Е. Інший шлях: Невидима революція в третьому світі.
13. Шніцер М. Порівняння економічних систем. – К.: Основи, 1997. – 519 с.
14. Neuberger E. Classifying Economic systems. Comparative economic systems: Models and Cases. – Boston: Irwin, 1989. – P. 18-26.
15. Заславская Т. Современный трансформационный потенциал в России // Экономика Украины. – 2001. - №10. – С. 12-19.

УДК 334.716

Нагорский Ю.А.

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ПРОМЫШЛЕННОГО СЕКТОРА

Уровень развития промышленного сектора оказывает непосредственное влияние на экономику государства, решение проблем социальной сферы, повышение благосостояния населения страны. Несомненный интерес ученых, специалистов к проблеме формирования социально-экономической стратегии развития предприятий промышленного сектора обусловлен её особой актуальностью в рыночных условиях. Тем более, что цивилизованные рыночные отношения в нашей стране находятся на стадии становления, претерпевают подъем и падение.

Анализируя 15-летний путь независимости Украины, следует отметить сложность её экономических преобразований. В течение начального периода (1991-1998 гг.) эти преобразования сопровождались падением экономических показателей, а, начиная с 1999 г. намечился подъем, который неравномерен по годам, что видно по индексам основных технико-экономических показателей, представленных в табл. 1 [1, с. 32].

Таблица 1. Индексы основных технико-экономических показателей
(в процентах к предыдущему году)

	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.	1999 г.	2000 г.	2001 г.	2002 г.
1. Валовой внутренний продукт	87,8	90,0	97,0	98,1	99,8	105,9	109,2	104,8
1.1. В расчете на одного человека	88,5	90,7	97,8	98,8	100,6	106,7	111,1	104,7
2. Основные средства	99,0	99,6	100,2	100,8	101,3	101,0	102,4	103,2
3. Продукция промышленности	88,0	94,9	99,7	99,0	104,0	112,4	114,2	107,0
4. Инвестиции в основной капитал	71,5	78,0	91,2	106,1	100,4	114,4	120,8	108,9

Как видно из табл. 1, при увеличении средств производства наблюдается рост продукции промышленности, что в свою очередь приводит к последующему увеличению ВВП. Как свидетельствуют данные (п. 4), подъем стал возможным в условиях увеличения инвестиций в основной капитал.

Развитие экономики явилось базой для социального обустройства общества. В табл. 2 приведены показатели, характеризующие изменение социальных факторов, таких как снижение уровня безработицы, повышение уровня заработной платы, увеличение строительства жилья [1, с. 32]. Все это стало возможным по мере роста объемов производства и ВВП, то есть начиная с 1999 г. (см. табл. 1).